

THE ISSUE OF SPIRITUAL PERSONAL DEVELOPMENT IN THE VIEWS OF MAHMUD AZ-ZAMKHASHARI

Zafar Adilov

Associate Professor, (PhD)

head of the Department of General Professional Sciences Ma'mun University

Zafaradilov68@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Human, man, science, knowledge, philosophy, religious knowledge, body, soul, peace, violence, evil and envy.

Received: 04.10.25

Accepted: 05.10.25

Published: 06.10.25

Abstract: This article reveals the role and specific features of Mahmoud al-Zamakhshari's socio-philosophical views in the spiritual development of man. At the same time, the main features of Mahmoud al-Zamakhshari's entry into the world of science, his preference for the world of science over other professions, and his views on the ability of science to glorify man and elevate him to the level of perfection are revealed on an analytical basis.

MAXMUD AZ- ZAMAXSHARIY QARASHLARIDA SHAXS MA'NAVIY KAMOLATI MASALASI

Zafar Adilov

Ma'mun universiteti Umumkasbiy fanlar

kafedrasi mudiri dotsent, f.f.d.,(PhD)

Zafaradilov68@gmail.com

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Inson, odam, ilm, bilim, falsafa, diniy ilm, tana, ruh, tinchlik, faravonlik, illat va hasad.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarining inson ma'naviy kamolotida tutgan o'rni va o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Shu bilan birgalikda Mahmud az-Zamaxshariy ilm olamiga kirib kelishi, boshqa kasbu-korlardan ilm olamini ustin qo'yishining asosiy xususiyatlari hamda ilm insonni ulug'lashi va komillik darajasiga ko'tarishi mumkinligi haqidagi qarashlari tahliliy asosida ochib berilgan.

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ ВО ВЗГЛЯДАХ МАХМУДА АЗ-ЗАМАХШАРИ

Зафар Адилов

доцент (PhD), заведующей кафедрой

Общепрофессиональных наук

Университета Мамуна

Zafaradilov68@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Человек, наука, знание, философия, религиозное знание, тело, душа, мир, насилие, зло и зависть.

Аннотация: В статье раскрываются роль и особенности социально-философских взглядов Махмуда аз-Замахшари в духовном развитии человека. При этом на аналитической основе раскрываются основные черты вхождения Махмуда аз-Замахшари в мир науки, предпочтение, которое он отдавал миру науки среди других профессий, а также его взгляды на способность науки возвеличивать человека и возвышать его до уровня совершенства.

Kirish. Inson Tangri tamonidan yer yuzi xalifasi qilib yaratildi, unga yer yuzidagi barcha narsalar ne'mat qilib berildi. Odamlarning barchasiga dinlari, irqlari, ranglaridan qat'iy nazar insoniy mukarramlilikni e'tirof qilib berilgan bo'lib, Tangri „Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz va mukarram qildik“(Al-Isro surasi.70-oyat) deb ta'kidlaydi. Bu maqomga ega bo'luvchi insonning kamol topishida shukronalikning o'rni beqiyosdi. Allox taolo Qur'oni karimning "Ibroxim" surasi 7-oyatida: "Yana Robbingiz e'lon qilgan (bu suzlar)ni eslangiz: "Kasamki, agar (bergan ne'matlarimga) shukur kilsangiz, albatta, (ularni) yana ziyoda kilaman. Bordi-yu, noshukurlik kilsangiz, albatta, azobim (xam) juda qattiqdir", deb marhamat qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metod. Maqolada Mahmud az-Zamaxshariyning "Nozik iboralar". – T.: Kamalak, 1992.; Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент.: "Муҳаррир" нашриёти, 2011.; Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвоқуз-Заҳаб. - Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993.; Шайх Муҳаммадсодиқ Муҳаммадюсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 3-жуз.Т: "Шарқ", 2003.; Түркия Гөзетеси, лам Алимлери Анциклопедиси, с.В., ҳлас Матбааслік., Эст., тарихсиз adabiyotlari bilan birgalikda kitob va darsligidan hamda internet saytlardan foydalanilgan. Foydalanilgan materiallar maqolaning ilmiyligini oshirish uchun xizmat qiladi.

Maqolada tarixiylik, mantiqiylik va vorisiylik va sinergetik ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Muhokama. Shukur kilgan inson ham jismonan ham moddiy ham ma'naviy-ruxiy tomondan kamol topadi. Mahmud az-Zamaxshariy o'zining Fozil Zohid "Zamaxshar tasbehi" asarida insonga shunday tarif beradi.

Shukr ayla, ey odam, nasli Odamsan,

Maxluqot sarvari, faxri olamsan .

Yana shuningdek Qur'oni karimning "Bakra" surasi 151- oyatida; "Bas, meni eslasangizlar, sizlarni men eslayman, menga shukur qilinglar lekin kufir keltirmanglar". Shundan ko'rinadiki, inson Allohni eslashi uning bergan ne'matlariga shukrona qilishi o'ta muhimdir. Bugungi O'zbekiston xududining Xorazm diyorida tug'ulib yashab, ijod qilgan "Jarulloh" - (ollohning qo'shnisi) va "Xorazm faxri" unvonlari sohibi qomusiy allomalardan biri bo'lgan ulug' olim Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy Xorazmning tumanlaridan biri Zamaxsharda 467-yil 27-rajab oyining chorshanba kuni (8-mart 1075-yil) tug'ilgan. Allomaning diniy va dunyoviy sohalarda yozgan asarlari bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalashda shuningdek mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisotiy jihatdan rivojlantirishda muhim o'rin kasb etadi. Mahmud az-Zamaxshariy o'z asarlari bilan dunyo musulmonlari orasida mashhur bo'lib, falsafa, tilshunoslik, adabiyot, geografiya, tarix, dinshunoslik kabi ko'plab sohalarni rivojlanishiga hissa qo'shgan ulug' olimdir. Allomaning asarlarining ichida "Atvoquz-zahab" asari muhim o'ringa egadir. Asar arab tilida "Atvoquz-zahab fil-mavoizi val-xutab" o'zbek tilida esa ("Nasihat va va'zlardan tizilgan oltin shodalar") deb, nomlanadi. Asarning yozilishi to'g'risida, Muhammad Sa'id Katabiyning ma'lumotiga ko'ra, "Atvoquz-zahab" kitobi Makkada bitilgan. YA'ni, Mahmud az-Zamaxshariy baytullohni tavof qilar ekan, har bir aylanganidan keyin bir maqolat qog'ozga tushgan. Maqolatni yozib, yana aylangan va shu tariqa yuz marta tavof qilganidan so'ng yuz maqolat yozilgan.

"Atvoquz-zahab filmavoizi valxutab"ning Misr kutubxonalarining qadimiy kitoblar fondlarida saklanayotgan uchta qo'lyozma va bitta bosma nusxalaridan foydalanilgan. Ular shartli ravishda "alif", "be", "jim", "dol" harflari bilan belgilangan. Quyida har bir nusxaning xususiyatlarini alohida keltiramiz.

"Alif" nusxasi: 5089-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma 40 sahifadan iborat. Makolot soni va tuzilishi jihatidan boshqa nusxalardan fark qiladi. Ba'zi, maqolatlar o'zaro qo'shib yuborilgani uchun ularning soni 91 ta bo'lib qolgan.

"Ve" nusxasi: 3983-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma xatosiz, o'qishni qiyinlashtiradigan chalkashliklardan xoli, chiroyli xat bilan ko'chirilgan. 70 ta sahifadan iborat bu nusxa 100 ta maqolatdan tarkib topgan. Kotibi Sa'id Sa'diy. Qo'lyozma xijriy 1313 sananing 28 shavvol oyida, milodiy 1896 yil 11 aprelda ko'chirilgan.

“Jim” nusxasi: 5108-raqami ostida saqlanayotgan bu qo‘lyozma 20 sahifadan iborat. Kitob avvalida Zamaxshariyning tarjimai holi va Ibn Daqmoq tilidan hanafiy olimlarning tabaqalari berilgan. Ular ichida, Zamaxshariyning ham nomi zikr qilingan. Bitta maqolat boshqasiga qo‘shilib ketgani uchun bu nusxada umumiy maqolot soni 99 ta bo‘lib qolgan.

“Dol” nusxasi: Bu nusxa “Al-Azhar” kutubxonasining sohibi Muhammad Sa‘id Rofi‘iy tomonidan hijriy 1328, milodiy 1910 yil Misrda chop qilingan. Matni “be” nusxaga yaqin, ba’zi lafzlarda ozgina farq bor. Ayrim so‘zlarning ma’nolari sharhlangan.

Aytilishicha, 1876 yil Parijda Barbye Meynard tomonidan chop qilingan nashr ham mavjud. 223 sahifadan iborat. Bu nashrda maqolalar matniga fransuz tilida keng sharhlar ilova qilingan. Sharxda matn ma’nolaridan uzoqlashilgan o‘rinlar bor. Shuningdek, sharqshunos olim U.Uvatovning xabar berishicha, Fon Jozep fon Xammer tomonidan bajarilgan nemischa tarjimasi arabcha asli bilan 1835 yilda Venada, o‘sha yili yana Leypsigda bosilgan. Gustav Fayl 1863 (ba’zi adabiyotlarda 1836) yilda Shtutgartda boshqa nemischa tarjimasini nashr ettirdi. “Atvoquz-zahab”ning 1896 yilda bosilgan Bayrut nashri, 1903 yilda Mirzo Yusufxon ibn I’tisom tomonidan yozilgan sharx.

“Atvaquz-zahab”, Kallisrning “Tamaddun” matbaasida, 1910 yilda “As-saodat” matbaasida, 1925 yilda yana qaytadan “As-Maxmudiya” matbaasida tijorat nashri sifatida bosmadan chiqqan. Bu asarni qayta tahlil qilishda Ahmad Abduttavvob Avaz xizmatlari juda kattadir. U o‘z tahlilida quyidagi uslublardan foydalangani:

- 1) nusxalar o‘rtasidagi xilma-xilliklarni qiyoslab, farqlarni hoshiyada ko‘rsatib borgan;
- 2) har bir maqolaga nom qo‘ygan;
- 3) yopiq, tushunilishi ogir kalimalarni raqamlab, matn ostida lug‘atini izohlagan;
- 4) lugat izohidan so‘ng “maqola ma’nosiga xulosa” sarlavhasi ostida har bir maqolaning asosiy ma’nosini yengil uslubda umumlashtirgan;
- 5) kitobni o‘rganishga qulaylashtirgan;
- 6) matnni o‘qishda mushkillik tug‘ilmasligi uchun kalimalarning e’robini (qisqa unlilarni) to‘la ifodalagan.

Mahmud az-Zamaxshariy o‘zining “Atvoquz-zahab” asarida inson ma’naviy kamol topishi unda shukronalik fazilati bo‘lishi uchun, quyidagi falsafiy g‘oyalarni oldinga suradi.

Kishini dini va faoliyati (ishi) yuksakka ko‘targan ekan, na yo‘qlik-qashshoqlik, na yetim-yesirlik qaddini buka oladi. Kimning buzuvchiligi va jaholati tubanlashuvi – bunga sabab bo‘lsa, na mol-dunyosi, na ahli yaqinlari qaddini tiklay oladi. Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to‘g‘rilikka yo‘llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo‘ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag‘riga bosib, mehrini beradi, qalbni poklab, ko‘zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o‘zingni

ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir. Olloh senga o'z ne'matini yomg'ir qilib yog'dirsin, pok hayot bilan tiriltirsin.

Allomaning ushbu o'gitlari bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qatmagan, har qanday insonning taqvosi va ilmi bo'lmasa, u kishi Alloh bergan omonatlarni qadriga yetmaydi. Inson ilmi bilan o'zligini, vatan va jamiyat oldidagi daxildorlik hissini onglamaydi, shu orqali xalqqa xolis xizmat qilib xaqning rizosiga shukronalik bilan erishadi. Zamaxshariy fikriga ko'ra, "Rizq", "Quvvat", "Fursat" va "Obro'"ning qo'ldan ketkazadigan 4 ta sababini ko'rsatadi:

Rizq - noshukurlik qilsang;

Quvvat - hasad qilsang;

Fursat - qadriga yetmasang;

Obro' - manmanlik qilsang qo'ldan ketadi.

Albatta ilmsizlikning illati bo'lgan bu noshukurlik, hasad, vaqning qadriga yetmaslik, manmanlik inson hayotini tubanlashuviga hamda jamiyatda beqororlikni keltirib chiqaradi.

Mahmud az-Zamaxshariyning hayot mazmunini, ya'ni samarali ijodiy faoliyatini faqat uning falsafiy g'oya va qarashlaridan izlash o'rinlidir. Nima uchun Zamaxshariy barcha ilm turlari orasida, inson va uning jamiyat bilan munosabatlari to'g'risida ilmiy faoliyat olib bordi va nega u barcha ilmiy sohalar orasidan "tafsir" ilmini tanladi? Bu savolga javob Zamaxshariyning ontologik, gnoseologik, aksiologik falsafiy bilim va qadriyatlarga oid qarashlari o'z aksini topgan. Chunki, insonda shukronalik bilan vatanga daxildorlik hissi mavjud bo'lsa, bu kishining hayoti tinch va farovon bo'ladi.

Shu o'rinda Ilm inson uchun qanday ahamiyatga ega?

Allomani otasi farzandini tikuvchi bo'lishini xohlagan bo'lsada Zamaxshariy ilm yo'lini tanladi, jismoniy nuqsoni bo'lsada shukronalik va ilm, unda jasorat va fidoiylikni uyg'otdi. Ilm yo'lida qilgan samarali mehnati orqali jahon ahliga vatani hamda millatini tanitdi. Allomani ilmga yetaklagan omillar quyidagilardir, birinchisi aqil; ikkinchisi, naqildir; inson ko'rib, eshitib, tafakkur orqali aniq xulosa va yechimlarga kelishi aqlning ma'rifati mahsulidir.

Takidlash joizki, Odam tana va ruh birligidan tarkib topgan. Tana – Ollohning xalq olamidani, ruh esa amr olamidani. Shuning uchun inson g'ayb olami ilohiyligi va shahodat olami moddiyligini mujassamlashtirgan aziz va mukarram xilqat hisoblanadi. U barcha mavjudotlar ichida o'zining aqli bilan ajralib turadi. Aql tafakkur qilish, ilm olish va shu orqali barcha maxluqlardan afzal bo'lishiga imkon yaratadi; oqni qoradan, yaxshini yomondan, halolni haromdan, haqni nohaqdan ajratish, o'zni anglash, munosib o'rin topish, burch va vazifani bajarishga yordam beradi. Borliq inson uchun yaratilgan. Uni mavjudotlar ichida azizu mukarram va sharaflil qilgan – aynan aqli bo'lib hisoblanadi.

Luqmoni Hakim o'g'liga shunday vasiyat qilganlar: "Ey o'g'ilcham, ulamolar bilan birga bo'lg'in, ular bilan majlislarda yonma-yon o'tirgin, chunki Alloh taolo osmon suvlari bilan yerni tiriltirganidek hikmatning nuri bilan qalbni tiriltiradi. Ey o'g'ilcham, namozni to'kis ado et, yaxshilikka buyur va yomonlikdan qaytar, hamda, o'zingga etgan balolarga sabr qil. Albatta, mana shu ishlar maqsadga muvofiqlaridir. Agar dunyo molini xohlasang, u bilan shug'ullan! Agar oxirat qayg'usini xohlasang, zuhdu taqvo bilan shug'ullan! Agar har ikkalasini xohlasang, ilm bilan shug'ullan! Chunki ilm dunyo izzati va oxirat sharafigidir".

Tariqat va Tasavvuf ulug'laridan bo'lmish Bahouddin Naqshbandning ilm to'g'risidagi fikrlari "Risolai unsiya" asarida yozilgan. Bu manbada yozilishicha, Bahouddin Naqshband Ya'qubi Charhiyga ilm haqida shunday degan: "Ilm ikki xildir. Birinchisi qalb ilmi bo'lib, u avliyo va anbiyolarning foydali ilmidir. Ikkinchisi til ilmi bo'lib, u Odam bolalari ustida Allohning hujjatidir". "Umid qilamanki, senga ilmi botindan bir nasiba yetgay". Manbadagi bu fikrdan ma'lum bo'ladiki, Bahouddin Naqshband ilmni ikki xil deganlar: qalb ilmi va til ilmi. Qalb ilmini botin ilmi ham deganlar. Til ilmini zohir ilm deganlarini mantiqan xulosa qilish mumkin.

Natijalar. Shubhasiz, yuqoridagi ilm to'g'risidagi so'zlar o'sha davrda kishilarni ilmiy izlanish sohasiga yo'naltirishda yuqori motivatsion ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham juda ahamiyatlidir. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, payg'ambarlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ular ham ilm bilan birgalikda o'zlariga bosha ish va yumushlarni kasb qilib olishgan.

Payg'ambarlarning qilgan kasbu-korlari:

Odam (a. s.) – dehqonchilik;

Idris(a. s.) – tikuvchi va xattotlik;

Ibrohim(a. s.) – quruvchi;

Nuh(a.s.) – usta duradkor;

Lut(a. s.) – tarixchi;

Ismil(a.s.) – ovchi va tarjimon;

Davud (a. s.) – temirchi;

Iso (a. s.) – tabib;

Muhammad(a.s.) – chshpon va savdogar.

Yukoridagilardan shuni ko'rish mumkinki, insonning ilmi va kasbi bo'lsa hayot qiyinchiliklari uni eng olmaydi.

Zamaxshariyning Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to'g'rilikka yo'llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo'ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag'riga bosib, mehrini beradi, qalbni

poklab, ko'zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o'zingni ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir. Degan so'zlarini o'qir ekanmiz be ixtiyor jamiyatimizda, noshukurlikdan oilalarda yuz berayotgan ajrim natijalariga qarasak.

Fozil Zohid Zamaxshar tasbehi asarida insonning ikki qanoti, ilm va taqvoga shunday tarif beradi.

Ma'rifat mevasi xush xulk, abrorlik,
Oriflarga xos maxrami asrorlik.
Bilgilki, dining va ilming tufayli
Azizlik maqomiga sazovorlik.
Ilming kanot, kilsang parvoz falakka,
Vosita shu, bo'lsang xamroz malakka.
Dining va ilmingdan bil, tavfiq Xakdan,
Kancha baland ko'tarilsang yuksakka.
Ko'rib xakikiy olimning kamolin,
Ochgay unga murod gulgun jamolin.
Ilmiga amal kilgan takvodorning
Ibrat bilgil siyratin va a'molin.
Ilm ota kabidir, yokar u chirog,
Farzandning yo'li oydin, iymoni sog.
Takvo ona yanglig' bag'riga bosib,
Yuvib-tarar, pok asrar, yuqtirmas dor.

Mahmud az-Zamaxshariyning asarlaridagi oldinga surilgan taqvo, ilm, shukronalik, kabi falsafiy g'oyalar, yosh avlodni ilm yo'liga chorlab, ularda davlatimiz tamonidan oldinga surilayotgan bunyotkor g'oyalarda faol qatnashish, mustaqillik, tinchlik, farovanlik kabi ne'matlarga shukronalik orqali xalqqa, vatanga sadoqat bilan xizmat qilishga chorlaydi.

Xulosa. Yuuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagicha xulosalarga kelindi:

- Insonni ijtimoiy hayotdagi qiyinchilik va qashshoqlikdan asrovchi ikkita vosita uning dini va xunari ekanligi aniqlandi;
- Shaxsning kamol topishida ilm olishning ahamiyaati aql va naqlga bog'liq ekanligi asoslantirildi;
- Oila mustahkamligi, uning birdamligi jamiyat taroqqiyoti va barqarorligi muhim asoslari ekanligi isbotlandi;
- Insonga berilgan omonatlardan: jon, jism, rizqning yuksalishi va rivojlanishida shukronalikning o'rni bekiyos ekanligi ko'rsatib berilgan;

- Insonni jaholat va ahloqsizlig illatlaridan, uni boyligi yoki nasl-nasabi qutqara olmasligi, albatta, ilm va taqvo o'z navbatida uning ikki qanoti yuksalishi, kamol topishi va farovonlikka erishishining muhim sharti ekanligi ko'rsatib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент.: “Муҳаррир” нашриёти, 2011. – Б. 15.
2. Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвоқуз-Заҳаб. - Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993. – Б. 55.
3. Гулчеҳра Наврўзова. Ақлнинг икки асоси. Тафаккур журнали, 3-сон. 2023. – Б. - 113.
4. Шайх Муҳаммадсодиқ Муҳаммадйусуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 3-жуз.Т: “Шарқ”, 2003. – Б. 125.
5. Түркие Гөзетеси, лам Алимлери Анциклопедиси, с.В., ҳлас Матбааслік., Эст., тарихсиз., –С. 171.
6. SH.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021. – B. 34-35.
7. Гулчеҳра Наврўзова. Баҳоуддин Нақишбанд илм хусусида. Ислом тафаккури журнали, 2-сон. 2023. – Б. -3.
8. Kadirberganovna, A. Z. (2023). Myths and legends about the saints of Khorezm. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 9(2), 50-52.
9. Abidova, Z. (2018). Pilgrimage sites and shrines of Khorezm oasis (historical and ethnological research): A dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in History.